

ΜΙΑ ΗΡΑΚΛΕΙΤΕΙΑ «ΘΕΟΔΙΚΙΑ»

Ο «ΘΕΟΣ» ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΕΙΣ

ΝΙΚΟΥ ΔΕΝΔΡΙΝΟΥ

Στο πλαίσιο της θεμελιακής του θεωρίας για την ενότητα των αντιθέτων, ο Ηράκλειτος με το απόσπασμα 67 αναφέρεται σε ενάντιες καταστάσεις, φυσικές ή ανθρώπινες, που αποκαλύπτουν την ενότητά τους στο χώρο του Θεού. Τί γίνεται όμως με τις ενάντιες ανθρώπινες αξιολογήσεις; Σε θεϊκό επίπεδο, μ' άλλα λόγια στη νομοτέλεια του παντός, πώς λειτουργούν; Την απάντηση έρχεται να δώσει το απ. 102, κατά το οποίο:

*τῷ μὲν Θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια,
 ἄνθρωποι δὲ ἃ μὲν ἄδικα ὑπελήφασιν ἃ δὲ δίκαια
 [για μὲν το θεό ωραία εἶναι ὅλα καὶ καλὰ καὶ δίκαια·
 καί (μόνο) οἱ ἄνθρωποι ὀρισμένα μὲν τα ἔχουν θεωρήσει
 ὡς ἄδικα καὶ ὀρισμένα ὡς δίκαια].*

Σε πρώτη ματιά, έχουμε κι εδώ την τυπική περίπτωση αντιθέτων, καταγραφόμενων ή εννοούμενων ως προς το έτερο σκέλος των (δίκαια - άδικα κ.λπ.), που βρίσκουν την ενότητά των στον ηρακλείτειο θεό: στη λειτουργία της φύσεως. Ωστόσο το θέμα είναι πολύ σοβαρότερο — δεν πρόκειται τώρα για μια σχέση σαν εκείνη της μέρας/νύχτας, όπου η αντίθεση αποκαλύπτεται να είναι «ένα» μέσα στη χρονική συνέχεια. Το απ. 102 δεν έρχεται να μας πει ότι δίκαια και άδικα, ωραία και άσχημα, καλά και κακά, από τη θεϊκή σκοπιά είναι ενότητες. Μας λέει ότι για το θεό όλα τούτα είναι καλά· δηλαδή γι' αυτόν τα πάντα αξιολογούνται θετικά, ή αλλιώς, οι ανθρώπινες αξιολογικές διακρίσεις, ανάμεσα, π.χ., σε δίκαια και σε άδικα, είναι στο θεϊκό χώρο *α νύ πα ρ κ τ ε ς*, είναι από την κοσμική σκοπιά ανυπόστατες.

Τί έκαμε λοιπόν ο αναχωρητής του Αρτεμίσιου; Είπαν: τίναξε τα θεμέλια της ηθικής στον αέρα. Αυτός τάχα, που αγωνίστηκε με λυσσαλέο πείσμα για να επιβάλει μια συγκεκριμένη ηθική και γενικότερη αξιολογική αντίληψη; Βρισκόμαστε πολύ μακριά από του να μπορούμε να συμφωνήσουμε με τη γνώμη που έχει εκφράσει ο Vlastos 428¹ πάνω στο θέμα. Ο συγγραφέας που με διεθνώς αναγνωρισμένη εμβρίθεια διερεύνησε την ελληνική σκέψη της πρώιμης εποχής, θεώρησε ότι το απ. 102 αποτελεί μιαν αναμενόμενη απερίσκεπτη και αδιέξοδη (*reckless and bewildering*) κατάληξη της ηρακλείτειας θέσης για ενότητα των *οποιαδήποτε* αντιθέσεων, των ηθικών επίσης περιλαμβανομένων. Οπότε: «αφού οι άνθρωποι ηθικοί διαχωρισμοί δεν υπάρχουν για το θεό, άρα δεν πρέπει τούτοι να είναι τελικά ψεύτικοι;». Και ως συνέπεια από το απ. 102 προκύπτει ότι: «αν αλήθευε, θα απόβαινε μοιραίο για κάθε ηθική, μη εξαιρώντας και τη δική του» (του Ηράκλειτου).

Στ' αλήθεια, από τον καιρό της Αρχαιότητας σερνόταν ο λόγος ότι ο Εφέσιος ταύτιζε το αγαθό και το κακό. Ο Αριστοτέλης επανειλημμένα τον έκαμε χτυπητό

θέμα για τα ενδιαφέροντα της Λογικής του:

«...ἀγαθόν καὶ κακόν εἶναι ταῦτόν, καθάπερ Ἡράκλειτός φησι...» (Τοπικά, 155b30).

Ο δε Σιμπλίκιος αργότερα στα *Φυσικά* του το επιβεβαίωσε, χωρίς ωστόσο και κανείς από τους δύο να παρουσιάζει ηρακλείτειο κείμενο για του λόγου το αληθές. Ο επίσκοπος Ιππόλυτος κινήθηκε στην ίδια γραμμή προλογίζοντας το απ. 58, που παρουσιάζει τους γιατρούς να πετσοκόβουν και να καυτηριάζουν τους ασθενείς ως μέσα θεραπείας, οπότε αρρώστεια (το κακό) και θεραπεία (το καλό) παράγουν όμοιες καταστάσεις. Ο Kirk 93-96², μετά από εξονυχιστική διερεύνηση, συμπεραίνει ότι στ' αλήθεια δεν έχουμε κείμενο του Εφέσιου που να θέτει καθαυτό ταύτιση καλού και κακού, αλλά ούτε και μπορούμε να την αποκλείσουμε απ' αυτόν, με δεδομένη τη γενική του τοποθέτηση για ταύτιση των αντιθέτων.

Όμως το θέμα μας πάει παραπέρα. Το απ. 102, καθώς το είπαμε κιόλας, δε μιλάει για αντίθετα που ταυτίζονται. Εκφέρει μια κρίση που ξεπερνά τους συσχετισμούς: υπό θεϊκήν έποψη, και πέρα από τις ανθρώπινες εκτιμήσεις, όλα είναι καλά, τίποτε το μεμπτό δεν υπάρχει. Και επειδή οι έννοιες, έστω για την ανθρώπινη αντίληψη, χωρίς τα ηρακλείτεια αντίθετά τους και εφαρμοζόμενες στα πάντα χωρίς διάκριση, αδειάζουν από περιεχόμενο, η πρώτη γραμμή του αποσπάσματος ουσιαστικά σημαίνει: για το θεό όλα είναι αυτά που είναι, και αξιολογικές κρίσεις δεν ισχύουν εδώ. Στην ανθρώπινη γλώσσα μπορούν να χαρακτηρίζονται ως «ωραία» (πρώτη στη σειρά εκτίμηση η αισθητική) και «καλά» και «δίκαια», αλλά τούτο άλλην έννοια δε μπορεί να έχει από πλευράς θεού, παρά ότι υπάρχουν όπως υπάρχουν και λειτουργούν μέσα στην αιώνια ζωντάνια και ισορροπία του σύμπαντος. Τίποτε δεν είναι άστοχο, εφ' όσον λειτουργεί εγκλιματισμένο στους συμπαντικούς ρυθμούς· αλλιώς δεν θα υπήρχε. Την αρμονική λειτουργία των πάντων εγγυάται η παγκόσμια Δίκη, έστω και υπό τη μορφή της Έριδας, κατά την ηρακλείτεια σκέψη. Ακόμη και η ενδεχόμενη υπέρβαση του «μέτρου» (που θα μπορούσε να είναι η μόνη α-δικία), έτσι που συνοδεύεται από την συνακόλουθη τιμωρία της (απ. 94) και την επαναφορά των πραγμάτων στη νομοτελειακή τους τροχιά, αποτελεί δίκαιο — πάντα από τη σκοπιά του θεού. Μ' άλλα λόγια, το ότι γι' αυτόν «όλα είναι ωραία και καλά και δίκαια» σημαίνει ότι η φυσική νομοτέλεια κάνει τη δουλειά της, όντας αξιολογικά —ιδίως ηθικά— ουδέτερη.

Βεβαίως στον κόσμο υπάρχει το «κακό», το «άδικο». Ή πιο σωστά, υπάρχουν κάποια πράγματα που οι άνθρωποι τα χαρακτηρίζουν έτσι. Αλλά ο χαρακτηρισμός δεν ισχύει σε επίπεδο θεού: είναι δημιούργημα των ανθρώπων και έχει εφαρμογή από τη δική τους σκοπιά. Οι άνθρωποι, λέει η δεύτερη γραμμή του αποσπάσματος, είναι αυτοί που «ώπειλήφασιν», δηλ. θεώρησαν, εθέσπισαν, ότι κάποια πράγματα είναι άδικα — και κάποια δίκαια. Χαρακτηριστικά εδώ παύουν να αναφέρονται τα περί ωραίων και αγαθών, η δε ρήση επικεντρώνεται στο ζεύγος «άδικα-δίκαια». Στη φράση τα «άδικα» προηγούνται, μαρτυρώντας ότι αυτά κυρίως προκαλούν το συζητούμενο θέμα (σε τίποτε οι ηρακλείτειες διατυπώσεις δεν είναι τυχαίες). Φαίνεται λοιπόν να πλανιέται ανάερα το ερώτημα, πώς υπό τη σκέπη του θεού —σ' έναν κόσμο που τον διέπει το «μέτρο», η ισορροπία και η αρμονία— πώς, λέμε, δικαιολογείται το άδικο. Η απάντηση είναι ότι την έννοια του άδικου, και ολό-

κληρη τη διάκριση δίκαιου - άδικου, την έχουν πλάσει οι άνθρωποι. Το θεό δεν τον αγγίζει το δικό του έργο, όπως είπαμε κιόλας, είναι πέρα από τις αξιολογικές εκτιμήσεις των ανθρώπων. Είναι, αν θέλετε, «δίκαιο» κατά την ανθρώπινη γλώσσα, και υπό την έννοια που ήδη εκθέσαμε: ότι είναι λειτουργικό στο χώρο του, και πάντως ηθικά ουδέτερο. Πρόκειται για την ηρακλείτεια ΘΕΟΔΙΚΙΑ, όπως διατυπώνεται στο μικρό κείμενο του απ. 102.

Είναι στ' αλήθεια ν' αποκαλύπτεται κανείς εμπρός σ' αυτόν το μέγιστο λόγο. Ο Ηράκλειτος μπόρεσε να ξεπεράσει την ανθρωποκεντρική σκέψη, μέσα στην οποία ανέκαθεν η ανθρωπότητα είναι βουτηγμένη, και να διατυπώσει σε ανθρώπινη γλώσσα το πέρα από το ανθρώπινο. Πρόκειται για θέμα που κι εμείς σήμερα μόνο με τη βοήθεια της οπωσδήποτε προηγμένης φυσικής επιστήμης καταφέρνουμε λαχανιάζοντας να πλησιάσουμε.

Αλλά από δω και η θύελλα στην ερμηνεία, και η ιδέα ότι ο Ηράκλειτος ισοπεδώνει την ηθική, και η «ασυνέπειά» του να κατηγορεί τους συμπολίτες του για ορμμένη συμπεριφορά, όταν γι' αυτόν (κατά το υπόδειγμα του θεού του) είναι «όλα καλά». Ας το σκεφτούμε λίγο. Η λέξη «ύπειλήφασιν» δε σημαίνει απαραίτητα ότι οι άνθρωποι έκαμαν λάθος να διαχωρίσουν σε δίκαια και σε άδικα. Ότι αυτοί το θεώρησαν έτσι σημαίνει πως ο διαχωρισμός των δεν έχει αντίκρυσμα στο φυσικό κόσμο (στο μάτι του θεού), δεν έχει αντικειμενική υπόσταση στη φύση των πραγμάτων, που όλα είναι «καλά». Όμως έχει αντίκρυσμα μέσα στον ανθρώπινο χώρο, για τον ίδιο τον άνθρωπο και τα ενδιαφέροντά του. Δηλώνει αναντίρρητα μια σχετικότητα — όχι όμως των ηθικών αξιών, αλλά των ανθρωπίνων πραγμάτων στο σύνολό τους έναντι του αχανούς σύμπαντος, του θεού. Ο διαχωρισμός σε δίκαια και άδικα μπορεί, ως έννοια και κατασκευή ανθρώπινη, να μην αγγίζει το θεό, αγγίζει όμως καιρία τους ανθρώπους. Και βεβαίως για όσα τούτοι «ύπειλήφασιν άδικα» (ιδίως!), εμπεριέχεται ως υποδήλωση ότι ο χαρακτηρισμός ίσως έχει γίνει σωστά, ίσως και λάθος, κατά περίπτωση.

Αν μιλάμε για καταστάσεις που πηγάζουν από την ηθικά ουδέτερη φυσική νομοτέλεια, να θυμηθούμε την ενότητα των αντιθέτων. Οι άνθρωποι διαχωρίζουν σε θετικά και αρνητικά, σε αξίες και απαξίες· οπότε επιδοκιμάζουν τις μεν, ρίχνουν κατάρες στις δε, στα «άδικα» της ζωής. Αλλά όποιος «ακούει» το λόγο, μαθαίνει ότι θετικά και αρνητικά στοιχεία αποτελούν λειτουργικές ενότητες, ότι «συμπερόμενα-διαφερόμενα» (απ. 10) είναι αλληλένδετα. Αν λοιπόν ευχαρίστως δέχεσαι τα μεν, πρέπει να είσαι ψυχικά έτοιμος να δεχτείς και τα αντίθετά τους: αν, π.χ., σε ενθουσιάζει η ζωή, πρέπει να συμβιβάζεσαι και με το θάνατο, που την ακολουθεί ως αναπότρεπτος όρος. Δεν είναι «άδικος» ο θάνατος, ανήκει στην οικονομία της φύσης, και λειτουργεί κατά τον τρόπο που του έχει ταχθεί για τη συντήρηση της ζωής. Αν οι άνθρωποι στο προκείμενο (και σ' όλα τα σχετικά του) ύπειλήφασιν λάθος, τόσο το χειρότερο γι' αυτούς...

Αν πάλι μιλάμε για την ανθρώπινη συμπεριφορά, για πράξεις και καταστάσεις που πηγάζουν από την ανθρώπινη βούληση, όπου και το πεδίο της ηθικής, έχει κι εδώ το λόγο ο «λόγος» για να υποδείξει το σωστό δρόμο. Η διάκριση σε δίκαιο-άδικο λειτουργεί επί αιώνες μέσα στις ανθρώπινες ιδεολογίες, για να υπηρετεί τα ενδιαφέροντα του ανθρώπου και της κοινωνίας του. Βεβαίως οι ανθρώπινες ρυθμί-

σεις αντλούν τη δύναμή τους από το θεϊκό νόμο (απ. 114). Ωστόσο τούτος μέσα στην άπλα του σύμπαντος έχει μακροπρόθεσμες προοπτικές, όπου χωνεύουν και χάνουν τη σημασία τους όλα τα κατά τους ανθρώπους δίκαια και άδικα. Όμως δεν παύει για τούτο να «τρέφει» τις ανθρώπινες προοπτικές, τις μικρές και βραχυπρόθεσμες, όπου ανακύπτει πιεστικά η διάκριση σωστών και λαθεμένων τρόπων συμπεριφοράς. Εξ άλλου, το μεν έργο της φύσης είναι βουλή θεού, και δεν υπόκειται σε κύρωση, όσο «κακό» κι αν θα μπορούσε να θεωρηθεί. Αντίθετα συμβαίνει με το ανθρώπινο έργο — που έτσι η ηθική αντιμετώπισή του αποχτά σημασία. Οπότε ο θεϊκός νόμος έρχεται αποκλειστικά να θεσπίσει *το κριτήριο που θα ισχύσει για τον άνθρωπο* στη διάκριση του καλού και του κακού.

Βεβαίως και το ανθρώπινο άδικο περιλαμβάνεται στο έργο του θεού· και έχει *καλώς* για την οικονομία του σύμπαντος, αλλά *όχι και για τον άνθρωπο!* Δεν ξεχνάμε κι εδώ την ενότητα των αντιθέτων, *αλλ' αν τα δύο αντίθετα, δίκαιο - άδικο, αποτελούν ενότητα και συλλειτουργούν σε κάποιες καθολικές διαδικασίες*, τούτο δε σημαίνει ότι διαφεύγουν τις *χωριστές εκτιμήσεις στον ανθρώπινο χώρο*. Σ' αυτόν οι αντιθέσεις γενικά, χωρίς ν' αναιρείται ο χαρακτήρας των ως ενοτήτων, ωστόσο είναι υπαρκτές για τον κόσμο των αισθήσεών μας και ενδιαφέρουν τη ζωή μας. Στο προκείμενο, συνειδητοποιείς μεν ότι το κοινωνικά άδικο θ' αποτελέσει αναπόφευκτα μέρος της μερίδας σου στη ζωή, αλλά, *ως ανθρώπινο έργο*, μπορείς και δεν παύεις να το *αποδοκιμάζεις*. Τούτο γίνεται πιο κατανοητό, αν προσφύγουμε σ' έναν παραλληλισμό, έστω από το χώρο των φυσικών φαινομένων: κατά τον Ηράκλειτο, απ. 57, η μέρα και η νύχτα είναι «ένα»· ωστόσο υπάρχουν και οι δύο με τις ιδιότητές των, και ποτέ ο Εφέσιος δεν κατάργησε τη διαφορά στον τρόπο της αντιμετώπισής των, ποτέ δεν είπε ότι θα ήταν το ίδιο να δούλευαν οι άνθρωποι τη νύχτα και να κοιμούνταν την ημέρα! Πολύ περισσότερο, όταν θέτουμε υπό κρίση πράξεις που ξεκινούν από την ανθρώπινη βούληση. Ναι λοιπόν· από την σκοπιά του θεού, της παγκόσμιας νομοτέλειας, «όλα είναι ωραία και καλά και δίκαια»· αλλά στον ανθρώπινο χώρο τίθενται, και ισχύουν *για τον άνθρωπο*, οι αξιολογικές διακρίσεις, τα «δίκαια» και τα «άδικα», το σωστό και το λάθος. Πάντως, αν κι εδώ, στη μεταξύ τούτων διάκριση, οι άνθρωποι «υπειλήφασιν» κριτήριο λάθος, άλλη μια φορά τόσο το χειρότερο γι' αυτούς.

Συγκεφαλαιώνοντας τα περί ηρακλείτειας ηθικής «ασυνέπειας», για τον σοφό του Αρτεμίσιου το καλό και το κακό συνυπάρχουν μεν και συλλειτουργούν, αλλά δε συνεκτιμούνται, όταν πρόκειται για ανθρώπινες πράξεις. Το κακό παραμένει κακό. Θα ήταν στ' αλήθεια περίεργο, αν οδηγούσε σε διαφορετικά συμπεράσματα η θεωρία ενός ανθρώπου που με άκρα συνέπεια αφιέρωσε τη ζωή του στην υπηρετηση κάποιου «καλού», και επέκρινε δριμύτατα εκείνους που κατά τη γνώμη του έπαιρναν διαφορετικό δρόμο — τον «κακό» δρόμο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Gregory Vlastos: "On Heraclitus" στο *Studies in Presocratic Philosophy*, Vol. I, εκδ. D.J. Furley and R.E. Allen, London 1970.
2. G.S. Kirk: *Heraclitus, the Cosmic Fragments*, Cambridge Univ. Press, 3η ανατύπ. 1975.

ΝΙΚΟΣ ΔΕΝΔΡΙΝΟΣ
ΑΘΗΝΑ